

RÁCZ LAJOS DSc
 raczl@jgypk.szte.hu
 egyetemi tanár (SZTE JGYPK)

Egy könyv apropóján...

Beszélgetés Tomka Béla professzorral

— *Apropos of a book... Interview with professor Béla Tomka* —

DOI 10.14232/belv.2015.4.14
<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.14>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Rác Lajos (2015): Egy könyv apropóján... Beszélgetés Tomka Béla professzorral. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 158–168. PP

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)



A beszélgetésre 2014. április 29-én került sor az SZTE Tanulmányi és Információs Központjában, a tavaszi fesztivál egyik rendezvényeként. Az eseményt Balog Éva könyvtáros szervezte. A beszélgetés apropóját Tomka Bélának a huszadik század társadalomtörténetéről angol nyelven megjelent kötetének nemzetközi sikere adta.



Belvedere Meridionale – Egy ilyen beszélgetés alkalmával azt szokták mondani, tegeződni fogunk, az előrehaladott korunkra, és a kortárs csoporthoz való tartozásunkra

TOMKA BÉLA DSC (1962)

tanszékvezető egyetemi tanár a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Jelenkortörténeti Tanszékén. Kutatási érdeklődés: 20. századi magyar és európai gazdaság- és társadalomtörténet, különös tekintettel a magyar gazdaság- és társadalomtörténet összehasonlító vizsgálatára és az interdiszciplináris megközelítésekre; tematikai súlypontok: jóléti állam története; család- és demográfia; fogyasztás; a gazdasági növekedés tényezői. Életrajz: SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék honlapja. (<http://www2.arts.u-szeged.hu/legegyt/index.html>)

tekintettel. Azt gondolom, hogy mielőtt belevágnánk a beszélgetésbe érdemes tisztázni röviden, hogy miért én vagyok a beszélgetőtárs. A rövid magyarázat, hogy Éva felkért, aminek nem tudtam ellentmondani. A hosszabb magyarázat szerint Bélával ugyanahhoz a korosztályhoz tartozunk, ugyanarra az egyetemre jártunk, ugyanazon a szakpáron, a földrajz-történelem szakon kezdtük egyetemi tanulmányainkat egy év különbséggel. Ennek ellenére úgy alakult az életünk, hogy nem kerültünk egymással érdemben sem szakmai, sem pedig személyes kapcsolatba, annak ellenére, hogy mind a ketten érdeklődünk a társadalom- és a gazdaságtörténet iránt. Ilyen módon a második motívumom az volt, hogy végre tudok egy jót beszélgetni Bélával. A bevezetőben érdemes még tisztázni, hogy alapvetően két könyvről fogunk beszélni. A két könyv között komoly átfedések vannak, az egyik 2009-ben jelent meg magyar nyelven az Osiris Kiadó gondozásában *Európa társadalomtörténete a 20. században* címmel. A másik ennek egy továbbfejlesztett változata, *A Social History of Twentieth-Century Europe*, amely a Routledge Kiadó gondozásában jelent meg 2013-ban. A beszélgetés apropója az, hogy az angol nyel-

vű könyvet az egyesült államokbeli *Choice: Current Reviews for Academic Libraries* szemlélő folyóirat beválasztotta 2013 legkiemelkedőbb tudományos művei közé. A Routledge százötz 2013-as könyve közül csupán két könyv érdemelte ki ezt a kitüntető címet. Nem kerülhető meg a kérdés, egy Szegeden végzett kutató hogyan jutott el a világhír kapujába?

Tomka Béla – Nem álszerénységből mondom, de azért világhírről szó sincs, talán inkább nemzetközi ismertségnek lehet ezt nevezni. Nagyon sok könyv jelenik meg minden évben az angol-amerikai könyvpiacra, és ezek közül jónéhány díjat is kap, az egyik ilyet, a másik amolyan.

B. M. – A magyar nyelvű társadalomtörténeti könyved egy rövid ajánlással kezdődik: „A szüleimnek.” Kik ők?

T. B. – Másnak is ajánlottam már könyvet, s örülök, hogy ezt a szüleimnek dedikálhattam. Salgótarján mellől, egy kis faluból, Somoskőújfaluból származom, ott nőttem föl. Az általános iskolát a faluban végeztem el, aztán Salgótarjánba mentem gimnáziumba. Édesapám kezdetben fizikai munkás, esztergályos volt, aztán üzemegység-vezető lett egy ipari szövetkezetnél. Édesanyám bérelszámolóként dolgozott egy nagyüzemben, de közben évekig otthon nevelte a gyerekeket: hárman vagyunk testvérek. Közvetlen értelmiségi indíttatásom tehát nemigen volt, de ezt valószínűleg pótolta, hogy szüleim nem csupán igyekeztek a munka tiszteletére nevelni, hanem minden törekvésemet támogatták.

B. M. – Könyved angol nyelvű kiadását két szakmabeli kollégának ajánlod, Hartmut Kaelble-nek és Kövér Györgynek. Tekinthetők-e ők a mentoraidnak?

T. B. – Valóban, mindketten nagy hatással voltak rám. Kövér Györggyel már egye-

temistaként megismerkedtem: ő volt az, aki a doktori dolgozatomat, illetve az ahhoz vezető munkámat segítette, és aztán is egyengette a szakmai pályámat annak kezdetén. Azóta is igen jó kapcsolatban vagyok vele, mondhatom, hogy szakmai példaképemnek tekintem őt. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület az, ami az utóbbi időben keretet ad sok közös tevékenységünknek. Hartmut Kaelble Berlinben dolgozik, nemrég emeritált a Humboldt Egyetemen, korábban, a két Németország egyesülése előtt, a nyugat-berlini Frei Universität-en dolgozott professzorként. Többször voltam nála Berlinben Humboldt-ösztöndíjjal, és más módon is. Eközben meghívott, hogy írjak általa szerkesztett kötetekbe, melyek kapcsán sokat beszélgettünk, különösen az összehasonlító történetírásról, aminek ő nemzetközileg jegyzett alakja.

B. M. – Van-e salgótarjáni, vagy nógrádi identitásod?

T. B. – Azon túl, hogy Szeged környékéről hiányolom a hegyeket, nem túl sok. Rendszeresen járok haza a szüleimhez, látogatjuk őket a családommal is. Igazság szerint Salgótarján, vagy a Bolyai Gimnázium, ahová középiskolába jártam, nem volt rám nagy hatással. Ingerszegény környezetként emlékszem mindkettőre. A földrajzot és történelmet oktató tanárain ráadásul nagyon gyengék voltak, ennek ellenére a gimnáziumot követően egy év kihagyással erre a szakpárra felvételiztem. A kor gyakorlatának megfelelően a sikeres felvételi jutalma egy év katonai szolgálat volt Lentiben.

B. M. Szerettél-e iskolába járni? Ezt azért kérdezem, mert számomra az első iskola, ahova szerettem járni, az az egyetem volt.

T. B. – Nagyon hasonló volt a helyzet az én esetemben is. Az egyetemet már én is élveztem, ez már egészen más volt, mint a

középiskola, ahol csak a végére szerettem meg iskolába járni.

B. M. – Az önéletrajzodnak van egy érdekes tétele, a végén, a hobbi rovatban a barkácsolás szerepel. Hogyan értsük ezt?

T. B. – Ez a szülői házból jön. A falusi portán eleve sok kétkezi munka adódott, a szüleim ráadásul építkeztek, s akkoriban egy családi ház építése tíz-tizenöt évig is elhúzódott, alaposan megfigyelhettem, hogy mi hogyan készül, és sok munkában magam is részt vettem. Töreksem arra, hogy a gyerekeimnek is továbbadjam a megtanult fogásokat – ez több-kevesebb sikerrel zajlik.

B. M.

– Miért a földrajz-történelem szakot választottad, amikor egyetemre kellett jelentkezni? A nem kortársaknak fontos elmondani, hogy abban az időben a földrajz-történelem elit szaknak számított, nem feltétlenül a közölt tudás magas minősége miatt, hanem mert nagyon kevés hallgatót vettek fel. Két helyen hirdettek meg földrajz-történelem szakos képzést az egész országban, Debrecenben és Szegeden.

T. B.

– Jobb híján választottam ezt a szakpárt. Szívesen lettem volna régész, de ez a szak abban az időben csak az ELTE-n működött, és csupán néhány, talán három vagy négy főt vettek fel évente, tehát teljesen reménytelennek látszott a bekerülés. Érdekelt a közgazdaságtan is, de gyenge matematika eredményeim miatt nem lett volna esélyem a közgazdasági egyetemre kerülni. Mivel a középiskolai eredményeim nem voltak kiemelkedőek, ezért egy évet kihagytam, s otthon képszülettem a felvételire. Közben néhány hónapig népművelőként dolgoztam egy salgótarjáni üzemben, amire az képesített, hogy a gimnázium végén ilyen specializációt választottam, nem utolsósorban azért, mert így alig kellett oroszul tanulni.

B. M.

– Hogy telt az egy év Lentiben, a Magyar Néphadsereg előfelvételis honvédeként?

T. B.

– Sokat szomorkodtam, sőt szorongtam Lentiben, de ezzel nem voltam egyedül. Bevonulásom kezdete, 1981 volt az első olyan év, amikor már nem a harmadik-negyedik lépcsős laktanyákba (például Hódmezővásárhelyre vagy Kiskőrösre) vitték a főiskolákra-egyetemekre felvételt nyert leendő hallgatókat, hanem az úgynevezett első lépcsős bázisokra, például Lentibe, Nagykanizsára és Szombathelyre. Az első lépcső a katonai készség magas fokát jelentette, kvázi frontvonalat, ahonnan csak az állomány kis része lehetett távol eltávozáson vagy szabadságon. Mi voltunk az első előfelvételisek Lentiben, amely hírhedt helynek számított, hiszen nagy számban vittek oda börtönviselt embereket, vagyis egyfajta büntetőegységként is funkcionált. A mi felderítő egységünkben ilyenek nem voltak, de a laktanyában igen. Ezekkel az emberekkel nem volt könnyű együtt élni, ráadásul a tisztek is hozzászórtak egy bizonyos vezetési és kommunikációs stílushoz. Az előfelvételisek megjelenése lehetőséget adott a nehezebb természetű katonatársaink és tisztjeink számára, mondjuk így, intellektuális frusztrációik kompenzálására. Az előfelvételisek előretolása a lazább hátsó lépcsős laktanyákból az első lépcsőbe egyébként alapvetően politikai okokra volt visszavezethető az 1970-80-as évek fordulóján. A szovjet hadsereg 1979-ben bevonult Afganisztánba, amire ellenlépésként az amerikaiak növelték fegyverkezési kiadásait, s például meghirdették a reagani csilagháborús programot, vagyis a hidegháború új korszaka kezdődött el. Ebben a nemzetközi politikai környezetben Magyarországon is megerősödött az értelmiség ellenes politikai irány. A laktanya parancsnoka, egy bizonyos Bujdosó alezredes hétfő reggelenként felsora-

koztatott bennünket, s értelmezte számunkra, a világtól egyébként valóban elzárt katonák számára a nemzetközi helyzetet, ami mélyen tragikomikus volt. Latzkovits Miklós barátommal jónéhányszor felemlegettük már azt a mondatot, hogy “vannak bizonyos értelmiségi körök, de mi ezekről nem veszünk tudomást.” Így szólt a teljes gondolat.

B. M.

– Van-e valami pozitív hozadéka az egy esztendőnek Lentiben?

T. B.

– A barátságok. Latzkovits Miklóst már emlegettem, ő szintén a szegedi bölcsészkaron dolgozik. Bollók Csaba barátommal való ismeretségem ugyancsak ennek az évnek a hozadéka, ő filmrendező Budapesten. S valószínűleg a spártai körülmények következménye volt, hogy a leszerelést követő három évben egyszer sem voltam náthás.

B. M.

– Milyen volt egyetemistának lenni Szegeden a nyolcvanas években?

T. B.

– A gimnázium, különösen pedig a katonaság után nagy változást és fellélegzést hozott. Egy sor olyan dolgot kaptam ekkor, amire korábban vágytam. Alternatív gondolatokkal és előadókklal találkozhattam, melyek és akik feszegették a rendszer korlátait, aztán pedig mi magunk is csináltunk egy-két dolgot. Ilyen volt a *Gondolat-jel* című diáklap szerkesztése, vagy később a Hallgatói Képviselési Rendszer, ami a HÖK elődjének tekinthető, de mi talán kicsit idealistábbak voltunk, mint a mai HÖK-ösök.

B. M.

– Volt egy fontos váltás másodéves korodban. Leadtad a földrajzot és felvetted a Kelet-Európa specializációt. Mi volt az oka ennek a váltásnak?

T. B.

– Idővel rájöttem, hogy a számomra érdekes társadalom- és gazdaságföldrajzot elég alacsony színvonalon oktatják, ezért nincs értelme elviselni az engem kevésbé lekötő természeti földrajzot. Másrészt pedig, mivel akkor már próbáltam tudományos munkát végezni, a túl sok tanóra akadályozott is ebben. A két és fél szak (a Kelet-Európa speciális képzés inkább fél szaknak számított) terhelése sok lett volna. Az egyetem, s még inkább a környezete nagyon sokat adott számomra, ugyanakkor az egyetemen volt sok rossz óra akkoriban (is). A tanulandók körének szűkítése mérsékelte a leterheltségemet, segítette az elmélyülést és abba az irányba tudtam haladni, amit jónak és fontosnak tartottam.

B. M.

– Maradt-e valami a kezdeti földrajzos érdeklődésedből?

T. B.

– A gazdaságföldrajzi tanulmányaim feltétlenül hatottak a pályámra, mivel a gazdaság- és társadalomtörténet lett a kutatási területem.

B. M.

– Mi vonzott a Kelet-Európa tanulmányokhoz?

T. B.

– Egyrészt a társak, Bárdi Nándor, Bellavics István, Pikó András és mások. A Kelet-Európa szak úgy szerveződött, hogy mind a három évfolyam együtt tanult, egy kicsit önképző kör jellege is volt ennek, jobbára a diákok határozták meg, hogy mit tanultunk. Ez kétségkívül a professzionalizmus rovására ment, de táplálta a lelkesedésünket, hogy olyan dolgokat olvashatunk, amik egyébként nem kerülnének bele a képzésbe, amiket gyakran csak a DokTárban lehetett elérni. Maga a DokTár is a Kelet-Európa képzésből nőtt ki.

B. M. – A korabeli szegedi oktatógárdából voltak-e olyanok, akik nagy hatással voltak rád?

T. B. Bár sokat nem jártam hozzá, de Csejteí Dezső volt egy olyan személy, akiről már akkor lerítt, hogy nagyon sokat tud. Lehet, hogy kihagyok valakit, de most csak ő jut eszembe.

B. M. – Volt-e mestered?

T. B. – Mivel azokkal a témákkal, amivel én szerettem volna foglalkozni – gazdaság- és társadalomtörténet – nem nagyon törődött senki itt Szegeden, ezért egyszer fogtam magam és elmentem Debrecenbe, ahol az idő tájt Kövér György tanított, s egyszerűen beállítottam hozzá, hogy itt vagyok, szeretném, ha tanácsokat adna, segítene nekem.

B. M. – Miért nem Pesten kerested fel Kövér Györgyöt?

T. B. – Valószínűleg azért, mert voltak diákismerőseim Debrecenben, és az ő meglátogatásukkal kötöttem össze. Mehettem volna a Közgazdasági Egyetemre is, ahogy később többnyire ott találkoztunk, de a kapcsolatfelvétel így alakult.

B. M. – Erre azért kérdeztem rá, mert két egyetem játszik fontos szerepet az életemben, az egyik a szegedi, a másik pedig a debreceni egyetem, ahol doktoráltál, és habilitáltál is. Kövér György miatt történt így, vagy voltak mások is?

T. B. – Volt egy harmadik egyetem is, TMB ösztöndíjasként a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére kerültem, de a meghatározó személy a témavezetőm, Kövér György volt. Az idő tájt felvetődött, hogy tartósan Budapestre költözöm, de aztán Szegeden kaptam egy állásajánlatot, ami stabil pozí-

ciónak látszott, meg egyébként is szerettem Szegedet, úgyhogy egy rövid budapesti kitérő után visszajöttem Szegedre.

B. M. – Van egy fontos szegedi liezon még az életemben, 1992 óta az *Aetas* szerkesztője vagy. Ez idestova 22 éves kapcsolat, hogyan sikerült ezt ilyen harmonikusan és hosszú időn keresztül fenntartani?

T. B. – Hogy az *Aetas* immár két évtizede rendszeresen megjelenik – azon túl, hogy elindítói között olyanok voltak, mint Bárdi Nándor, Bellavics István, Koszta Laci –, s közben a diáklap professzionalizálódott, szerintem elsősorban Deák Ágnesnek köszönhető. Ő az, aki főszerkesztőként az egészet katalizálja és egyben tartja, a nehéz pénzügyi körülmények ellenére. Ez a lap fennmaradásának magyarázata, de Ági személyisége abban is közrejátszott, hogy a szerkesztőség tagsága viszonylag stabil maradt.

B. M. – A tudományos szocializációnak általában kulcsfontosságú korszaka, amikor a fiatal kutató külföldre kerül. A kilencvenes évek elejétől jársz rendszeresen külföldre hosszabb-rövidebb ösztöndíjakkal. Hogyan kezdődött a külföldi ösztöndíjas korszakod?

T. B. – A rendszerváltás idején nagyon alacsonyok voltak a fizetések, így a családalapításon gondolkodva fölmerült akkor, hogy talán el kellene menni a gazdasági szférába. Többen választották ezt az utat, és bankokhoz vagy multinacionális cégekhez mentek dolgozni. Úgy gondoltam, adok magamnak néhány évet, mert elkötelezettnek éreztem magam a tudományos kutatás iránt. A külföldi ösztöndíjnak kétségkívül voltak anyagi előnyei, ami enyhítette az egzisztenciális kényszerek szorítását. Egy praktikus megfontolásom is volt, mindig vágytam arra, hogy egy német vagy holland kisvárosban éljek hosszabb ideig. A tanulás és a tudományos szocializáció

előmozdítása mellett ezek a szempontok is szerepet játszottak abban, hogy próbálkoztam ösztöndíjakkal, és elég sikeresnek bizonyultam ezen a területen. Kikerültem Németországba egy évre, majd Amerikába szintén egy évre, ezek tényleg alapvető fontosságúak voltak a pályám szempontjából, ezen utak során váltam történésszé.

B. M. – Mit változtattak rajtad ezek a külföldi utak?

T. B. – Sokat. Ha megismeri az ember a jól működő német akadémiai kultúrát, akkor próbálja saját maga is követni ezt, s legalább bizonyos elemeit megvalósítani Magyarországon. Ebből persze elég sok konfliktusom származott az évek során. A legutóbbi az volt, hogy ne csak a levegőbe beszéljek, amikor a történész habilitációs bizottságban többségi szavazással beemeltünk egy citációs minimumot a habilitációs pályázat kritériumai közé, mivel eddig semmilyen hivatkozási küszöb nem volt. A hatvan hivatkozás megkövetelése nem gondolom, hogy túlzott lenne, de ahhoz elégnek bizonyult, hogy súlyos konfliktusokat generáljon, s tudomásom szerint el is érte a dékán, hogy az új szabályzat bevezetését felfüggeszék. Manapság nem divatos Magyarországon a nyugati mintákra hivatkozni, amit nehezen élek meg. Bár természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a Nyugat sem egységes, de személyes tapasztalatom, hogy a nyugati tudományos intézmények hatékonyabbak, és az attitűdök sikeresebbek, mint a közvetlen környezetünkben érvényesülők. Úgy látom, hogy elsősorban a teljesítménykényszertől való menekülés vezet a nyugati megoldások elvetéséhez.

B. M. A német vonalról beszéltünk. Az angolszász országokban tett tanulmányutak adtak-e valami többletet?

T. B. – Feltétlenül. Amerikában, Min-

neapolisban doktorandusz hallgató voltam, s megtapasztaltam azt, hogy milyen a PhD-képzés, ha igazán komolyan veszik, hogy milyen kemény dolog hétről-hétre recenziót – vagy ahogyan ott mondták, reaction paper-t – írni két könyvről, amit könyörtelenül bevasáltak. Különösen nehéz volt ezeket idegen nyelven elkészíteni. Az ilyen módon szerzett ismeretek és tapasztalatok akkumulálódtak. A magyar doktori képzés ezt az amerikai mintát követi, nem pedig a németet. Azt hiszem az egyetemi oktatásnak a PhD képzés a legsikeresebb területe, itt sikerült a legjobban átvenni a bevált mintákat és a leghatékonyabb rendszert kialakítani.

B. M.– Elérkeztünk jövetelünk tényleges céljához, a könyvhöz, illetve könyvekhez. Hol kezdődik, és hol végződik, térben és időben a te 20. századi Európád?

T. B.– Egyértelmű, hogy nem a naptári 20. századról van szó, vagyis nem 1900-ban, hanem az első világháború környékén lehet a kezdőpontja. Pontosabb meghatározásnak nincs értelme számomra, mert átfogó társadalmi folyamatokat vizsgálók, melyek nem köthetők egyetlen évhez. Vonzó lenne az úgynevezett rövid 20. századdal foglalkozni, vagyis az első világháború és 1990/91 közötti időszakkal, sokan teszik ezt, de én, amennyire egy ilyen könyvben lehetett, igyekeztem egészen napjainkig tárgyalni a témát. A teret illetően kompromisszumot kötöttem, mivel Oroszország, illetve a Szovjetunió nem szerepel az elemzésben. A mi régiónk, Kelet-Közép-Európa benne van, a Balkán ugyancsak, és minden, ami ettől délre és nyugatra esik, de Oroszország és a Szovjetunió kimaradt. Nem azért, mintha nem tartozna Európához, még ha az utóbbi hónapok eseményei miatt kételyek is merülhetnek fel ebben a tekintetben, de ha szerepelne a könyvben, az szétfeszítené a kereteket, ráadásul nekem nincs is meg a szükséges tudásom ehhez.

B. M. – Egy ilyen könyv írása meglehetősen hálátlan feladat, a tudományos világ elsősorban a specialistákat értékeli, kevésbé a generalistákat. Hogyan született meg a döntés a könyv megírásáról?

T. B. – Azt gondolom, hogy mindkét megközelítés indokolt. Fontos, hogy legyenek mélyfúrászerű kutatások, de időnként szükség van arra is, hogy az ember a szakmai közönségnek és magának valamilyen szintézist prezentáljon, próbálja összefoglalni azokat az eredményeket, ami a szaktanulmányokból leszűrhető. Ez a kettő azért is feltételezi egymást, mert ha megszületik egy szintézis, akkor egyes részleteket illetően kiderül tudásunk hiányossága, s ezekre vonatkozóan aprólékosabb kutatások indulhatnak.

B. M. – Volt-e előképed?

T. B. – Igen, több olyan munka van a nemzetközi irodalomban, amelyek nagyon izgalmasak és átfogóan közelítenek Európa 20. századi társadalomtörténetéhez. Az egyik egy svéd szociológus, Göran Therborn könyve, amely nagyon innovatív, az európai modernitást helyezi a középpontba, de csak a második világháború utáni időszakkal foglalkozik. Aztán a már említett Hartmut Kaelble is megjelentetett egy ilyen összefoglalót, de abban egyrészt a kontinensen belüli társadalmi konvergenciák és divergenciák egyébként izgalmas problémája dominál, s a mi régiónk eleve nem szerepel hangsúlyosan. A harmadik pedig egy brit szerző, Colin Crouch kötete, mely a második világháború utáni Nyugat-Európa társadalmi jellegzetességeivel, különösen az általa társadalmi kompromisszumnak nevezett jelenséggel foglalkozik. Tehát az angol nyelvű könyvpiac három hasonlóan nagy igényű munkájáról van szó, de ezek tematikailag, vagy kronológiailag nem fedik le azt, amit én fel akartam dolgozni. Céлом elérése persze egy sor nehézséggel járt, hisz minél inkább

tágítjuk a vizsgált területet, és minél inkább kiterjesztjük az elemzett időszakot, annál több szerkesztési probléma jelentkezik, annál több adathiányra derül fény, így egy sor területen kompromisszumot kellett kötnöm.

B. M. – Ilyen könyvnél alapvetően két-fajta rendezőelv lehetséges: a kronologikus és a tematikus. Miért döntöttél a tematikus rendezőelv mellett?

T. B. – Igyekeztem olyan munkát készíteni, ami egyrészt az oktatásban is használható, és lehetőleg nem csak történészek olvashatják, hanem szociológusok, demográfusok, és általában véve a társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek is. Ha az a cél, hogy ne csak történészek vehessék kézbe, hanem megjelenik az interdiszciplinaritás igénye, akkor figyelembe kell venni a megcélzott diszciplínák követelményeit, módszertani elképzeléseit és tematikai sajátosságait is. Ehhez megközelítéshez az anyag tematikus rendezése közelebb áll. A tematikus blokkokon belül aztán nyilván megjelenik a kronológiai elv is, de még ott is inkább csak alárendelt módon.

B. M. – Kimaradt-e olyan téma, amit illetően haboztál, hogy beilleszted-e? A magyar és az angol verzió között mindenestre van egy fejezet differencia.

T. B. – A magyar változatban a társadalmi mozgalmak története nem szerepelt, s úgy éreztem, hogy ez hiány, így az angol nyelvű kötetbe már belekerült. Aztán az amerikanizáció problémájával foglalkozó alfejezet a magyar kiadásban nincs benne, az angolba viszont belekerült. Ellenben a kiadó, mivel már így is nagyon hosszúnak találta a könyvet, ragaszkodott ahhoz, hogy le kell rövidíteni, ami azzal járt, hogy a gazdaságra vonatkozó fejezetet ki kellett hagynom.

B. M. – Mindkét könyvben hangsúlyos

a demográfiai fejezet. Köztudomású, hogy Európa népességszáma csökken, ami mindenféle problémákat okoz. Véleményed szerint van-e valamiféle megoldás a csökkenő népességszámot illetően, lehet-e ezt kompenzálni a bevándorlással?

T. B. – Először is érdemes leszögeznünk azt, hogy egy kontinens vagy akár egyes társadalmak lakosság száma, vagyis lakosságának nagysága önmagában nem különösebben érdekes tudományos probléma. Ami számít, hogy a kontinens, vagy nemzeti társadalom milyen életviszonyokat, milyen jólétet tud biztosítani a polgárainak, ami független a lakosságszámtól. Korábban, mondjuk a 19. században a lakosság abszolút létszáma még fontos kérdés volt, mert az államok katonai erejét, a rekrutálható katonák számát befolyásolta, hogy milyen egy társadalom lélekszáma. Ma már a katonai erőt sem elsősorban a lakosságszám határozza meg, ráadásul Európában a biztonsági problémák jellege is alaposan megváltozott, a nemzetek biztonsága jórészt függetlenedett a lakosság nagyságától. Vagyis ha eltávolodunk az imperialisztikus megfontolásoktól, s a lakosság életviszonyainak alakulását tekintjük az igazi problémának, akkor érvelhetünk úgy, hogy különösebben nem is baj, ha az európai népességszám stagnál, vagy fogy, egyébként inkább stagnál. Az ellenben igaz, hogy a népesség szerkezete, korszerkezete már befolyásolhatja a jólétet. Tehát ha arról beszélünk, hogy a születésszámok visszaesnek, ami negatívan hat a kormegoszlásra, vagyis ennek következtében előregszik a népesség, ez már egy olyan szempont, amivel érdemes foglalkoznunk. A népesség korszerkezete nagyon nehezen változtatható rövid, vagy akár középtávon. A születésszám növelésével elég nehéz ezt befolyásolni, mert annak eredménye csak húsz-harminc év múlva lesz érzékelhető. Viszonylag gyors megoldást hozhat azonban a bevándorlás. Az európai, főként nyugat-európai államok gyakran folyamodnak ehhez

az eszközhöz, azokban az országokban, amelyekben jelentős bevándorlás történt az utóbbi évtizedekben nem is különösebben rossz a korszerkezet, nem szembetűnő az elöregedés.

B. M. – Mely országokra gondolsz?

T. B. – Például Nagy-Britanniára, Németországra, Franciaországra, de ide tartozik szinte az összes nyugat-európai ország. A bevándorlás persze generálhat konfliktusokat, de ebben a tekintetben jelentős különbségek mutatkoznak. A konfliktusok inkább Franciaországban és Nagy-Britanniában jelentkeznek, sokkal kevésbé Németországban, pedig oda is jelentős bevándorlás történt. A bevándorlók integrációjának sikere sok körülményen múlik. Különösen a munkaerőpiac, a szociális rendszer és az iskola rendszer teljesítőképessége számít. De vannak további, általában kisebb figyelmet kapó tényezők is. A németek például elég erősen decentralizálták a bevándorlók letelepedését, tudatosan szétszórták az országon belül a menekülteket. Az egy másik kérdés, hogy sokáig nem lehet korlátozni az emberek mozgását, idővel megindulhat egyfajta koncentráció, és általában a nagyobb városokban telepsznek le a bevándorlók. Franciaországban az államszervezet kevésbé hatékonyan tudta kezelni ezt a problémát, s időnként elfajultak a bevándorlók tiltakozó megmozdulásai.

B. M. – Mindkét könyv egy fejezete az urbanizációval foglalkozik, s a 20. században fontos határokat lépett át a városi lakosság aránya. A könyveddel párhuzamosan olvastam egy másik könyvet, amelyet Beluszky Pál írt Budapest történetéről „Zászlóshajó vagy vízfej?” alcímmel. Erre a kérdésre milyen választ adnál?

T. B. – Ha európai perspektívában nézzük a mi viszonyainkat, akkor azt látjuk, hogy nagyon kevés olyan ország van Európában, ahol egyetlen város ilyen demográfiai

túlsúllyal rendelkezne, mint Magyarországon Budapest. Finnország, Dánia, Ausztria, Görögország mutat hasonló képet. Ennél is szembetűnőbb azonban az aránytalanság, ha a funkció oldaláról közelítünk. E tekintetben Budapest helyzete gyakorlatilag egyedülálló Európában: nincs másik ország, ahol egyetlen város ennyire koncentrálna a gazdasági, kulturális, adminisztratív és más funkciókat. Ez összefügg a magyar városszerkezet egy másik sajátosságával is: Budapest nem egyszerűen a lakosság nagyon nagy részét tömöríti, hanem a második és a harmadik város, mind a lakosságszámot tekintve, mind pedig a funkciók vonatkozásában Európában példátlan módon el van maradva a legnagyobb várostól. Debrecen és Szegedet olyan szakadék választja el Budapeستől, amit Bécs és Graz, vagy Athén és Thesszaloniki között nem érzékelhetünk, vagyis a többi hasonló helyzetű országban nincs ilyen centralizált városi erőter. Vegyük Ausztria esetét: Bécs ott is erősen dominál, ha a lakosságszámot nézzük, de egyébként az ország decentralizált szövetségi államként működik, egy sor funkció Grazba, Klagenfurtba és más városokba települt. Nálunk minden fontos központi funkció Budapesten van, és ebben nem látok semmiféle pozitív változást. Ezek a kondíciók pedig a Budapesten kívül élők életminőségét erősen befolyásolják. Ez például olyan jelenségekhez vezet, hogy Magyarországon Ikea áruház csak Budapesten épülhet, és nincs egy olyan közepes város, ami még el tudna tartani egy másik ilyen áruházat, míg például Lengyelországban Krakó, Wrocław vagy Poznań mind meg tudják ezt tenni. Ez tekinthető valamiféle adottságnak, öröklött helyzetnek, de a rendszerváltozás óta sem történt érdemben semmi a decentralizáció erősítése érdekében. Mondok egy könyvtáros példát, ha már könyvtárban vagyunk. Hol van az megírva, hogy ha létrehozzák a Nemzeti Digitális Archívumot, akkor annak Budapesten kell lennie? Semmi nem indokolja ezt, mert míg néhány más intézmény esetében talán lehet azt

mondani, hogy közel kell legyenek mondjuk a minisztériumokhoz, itt ez nyilvánvalóan nem érv. Ha létrejön valahol egy ilyen központi intézmény, akkor abban a városban viszonylag stabil és jól fizetett állások keletkeznek, megrendelésekre számíthatnak a helyi vállalkozók is. Ez a decentralizációra törekvő gondolkodás nálunk csaknem teljesen hiányzik. A vidéket pedig nem csupán azért kell fejleszteni, mert ez így korrekt politikailag, hanem például azért is, mert így lehet ésszerűen gazdálkodni a humán tőkével, hiszen a tehetségek nem koncentrálnak erősen a legnagyobb városban, hanem egyenletesebben oszlanak el a térben. Vagyis ez hatékonysági kérdés is.

B. M. – Az egyházak 20. századi szerepével foglalkozó fejezet különösen felkeltette az érdeklődésemet. Ebben az évszázadban is folytatódott a szekularizáció folyamata, s olybá tűnik, hogy folytatódik az egyházak térvesztése. Ám az egyházak történetével foglalkozó fejezetben arra a következtetésre jutottál, hogy a kép egyáltalán nem ilyen egysíkú, hiszen azok a diktatúrák, amelyek az egyházak megtörését és eltüntetését tűzték ki célul – akár a náci rendszerre gondolunk, akár a kommunista rendszerekre – megbuktak. Az értékelésed szerint a 20. század végén az egyházaknak egyfajta újjászületése megy végbe, és bizonyos területeket az egyházak birtokba is vesznek. Melyek ezek a területek?

T. B. – Azért is jó, ha hosszú távú folyamatokat vizsgálunk, nem csak a kultúra, vagy az egyházak, illetve a vallás szerepének változása tekintetében, hanem például a családtörténetben is, mert más megvilágításba kerül egy sor ma érzékelt tendencia. Ha jelentkezik egy trend és egy ideig monoton módon folytatódik, akkor azt gyakran könnyű kézzel extrapoláljuk a jövőbe. Különösen jellemző ez a sajtóban folytatott vitákban. A szekularizáció jelensége esetében is érvényes ez, amelynek végén némely elképzelés szerint

teljesen elhal a vallás és az egyház. Volt, aki ezt a logikát a családra is alkalmazta, eszerint a válások számának és arányának növekedésével, végül a házasság intézménye is teljesen visszaszorul. Sok tévedéstől megkímélhetjük magunkat, amennyiben hosszútávon szemléljük a történeti a folyamatokat, hiszen egy sor trend idővel a visszájára fordul. Éppen ezért izgalmas a történelem, mert némely folyamat megszakad, és esetenként valami új kezdődik el. Sokáig hihettük azt, hogy a szekularizáció az egyházak leépüléséhez vezet, de aztán látunk, éppen Kelet-Európában, a rendszerváltozások idején vallási megújulás ment végbe, hogy aztán idővel alábbhagyjon ez a lendület. Nyugat-Európában ez a megújulási folyamat elve differenciáltan jelentkezett.

B. M. – A magyar történeti kutatás nemzetközi jelenléte akár a konferenciákat, akár a mérvadó történész folyóiratokat nézzük, elég mérsékelt. Ugyanakkor a magyar történész köztudatban makacsul tartja magát a rendkívül magas színvonalú magyar történeti kutatás mítosza. Hogyan lehetséges ilyen messze kerülni a valóságtól?*

T. B. – Ez nem csak a történeti kutatásra igaz, van olyan mítoszunk is, hogy a magyar humántőke, vagy közkeletű fogalommal szürkeállomány különlegesen fejlett és kiemelkedő. A magam részéről ebben nem hiszek. Azt esetleg mondhatjuk, hogy gazdasági fejlettségünkhöz képest a humántőke jó színvonalú, de ez tényleg csak a gazdasági fejlettségünkhöz viszonyítva igaz. Ráadásul a tudományon belül is elég jelentősek a különbségek Magyarországon: a természettudományok sokkal jobban ki vannak téve a nemzetközi hatásoknak és versenynek, s így jobban felvállalják a nemzetközi sztenderdeket, míg a humán területeken működő kutatók kevésbé, így itt létezik a bezárkózás, és sajátos mítoszok ápolása. Azt gondolom, hogy van mit tanulnunk a természettudományok művelőitől.

B. M. – Melyek a magyar történészképzés erőnei, és melyek a gyöngeségei?

T. B. – Mint erre már utaltam, a doktori képzést összességében hatékonynak tartom. Az alsóbb szintek, a BA-képzés és az MA-képzés már lényegesen több kívánnivalót hagynak maguk után. Úgy tapasztalom, hogy a diákok is kevésbé elégedettek ezekkel, mint a doktori képzéssel. A problémák jelentős része abból adódik, hogy leértékelődött az a képzési terület, amihez a történettudomány is tartozik. A humán tudományok térvesztése másutt sem ismeretlen, de rendszerint a magyarországinál lényegesen mérsékeltébb formában zajlik, s nem is visszafordíthatatlan. A kedvezőtlen magyarországi körülményekből következően egyre kevésbé motivált és felkészült hallgatók jönnek hozzánk. Tapasztalatom szerint ez a folyamat valamikor a kilencvenes évek közepén kezdődött, és az utóbbi néhány évben felgyorsult. De az is igaz, hogy ez egy adottság, sokra nem megyünk azzal, ha panaszkodunk, hanem nekünk kellene valahogy reagálnunk erre.

B. M. – A történettudomány valami módon a kollektív emlékezet fenntartója, akár lokális, akár regionális, akár nemzeti vagy nemzetek feletti szinten. A történésznek, tetszik, nem tetszik, valamiféle közfeladatot is el kell látnia, mint a kollektív emlékezet karbantartójának. Megítélésed szerint mit tehet, és mit nem tehet meg egy történész ennek a közfeladatnak az ellátása közben?

T. B. – Egyetértek azzal, hogy fontos a múlt emlékeinek ápolása és tapasztalatainak napirenden tartása. Már csak azért is, mert a mai magyar társadalom a kollektív amnézia tüneteit mutatja. Megfelelkezünk például arról, hogy milyen következményei vannak a túlzott állami tulajdonnak a gazdaságban, milyen volt az, amikor politikailag túl közel voltunk a Szovjetunióhoz/Oroszországhoz, vagy a szélsőséges ideológiáknak milyen gyakorlati

következményei lehetnek. Elkedvetlenedhet az ember, amikor nem látja a demokratikus politikai kultúra kibontakozását, még ha törvényszerűen lassú is ez a folyamat, hanem inkább visszalépést tapasztal. Valószínűleg átmeneti jelenségről van szó, de jó lenne, ha nem kellene a fiatalabb generációknak is tartósan átélni, milyen az, amikor egy társadalom zsákutcába kerül, hanem még azelőtt korrigálnánk az irányt.

B. M. – Van-e olyan cezúra, amit a történész nem léphet át?

T. B. – Nehéz probléma: mondjuk egy egyetemi előadáson a 20. századi történelemmel foglalkozó kurzuson szabad-e párhuzamot vonni múltbeli események és a jelen eseményei között, s ezáltal aktuálpolitika jellegű állásfoglalást tenni? Magam sem vagyok teljesen biztos a válaszban. Próbálok szigorúan szakmai alapon közelíteni a történeti kérdésekhez, s tisztelni a sokszínűséget, és nem teremtek olyan helyzetet, hogy egy diák az órán ki kell fejezze politikai meggyőződését. Így inkább közvetett módon van politikai vonatkozása egy-egy előadásomnak, amikor például a jóléti állam jelenkori fejlődéséről tartok órát. Lehetséges, hogy ezt az alapállást át kellene értékelnünk, és igenis direkt módon állást kell foglalnunk például a szélsőséges politikai törekvésekkel szemben. Sokat hallok például arról, hogy a Jobbik milyen erősen van jelen a történész hall-

gatók körében. Ezt magam nem tapasztaltam, de ennek lehet, hogy a fenti alapállásom az oka. Ezeket a politikai kihívásokat talán nekünk, történészeknek is jobban fel kellene vállalnunk.

B. M. – Elérkeztünk részemről az utolsó kérdéshez, amit emberbaráti okokból Bélának előre megmondtam.

T. B. – Csak már nem emlékszem rá.

B. M. – Melyek a jövőre vonatkozó terveid?

T. B. – Jénában készül egy négykötetes, Kelet-Közép-Európa 20. századi történetével foglalkozó kézikönyv-sorozat, ebbe írok két fejezetet. Az egyiket egy cseh szerzővel közösen, ami a népességről és a családról szól, a másikat a régió fogyasztástörténetéről egyedül. Aztán van egy másik körvonalazódó tervem: az Akadémiai Kiadónál megjelent *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség ...* című könyvem tematikai kibővítéséről van szó, mely így Magyarország mellett az egész kelet-közép-európai régióval foglalkozna. Ez iránt egy jó nevű angol nyelvű kiadó érdeklődik. Ezenkívül éppen konferenciát szervezek az első világháború hosszú távú következményéről, melynek anyaga aztán könyvben is megjelenik.

B. M. – Köszönöm a beszélgetést.